

УДК 314.8

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2019.84.7>

С. В. ГРИГОР'ЄВА, І. П. ШЕПЕЛЕНКО

ТЕРИТОРІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаються теоретичні основи і методологічні передумови дослідження територіальної мобільності. Обґрунтовується специфіка соціологічного підходу до дослідження типів мобільної поведінки, суб'єктів територіальної мобільності, аналізуються чинники, що впливають на територіальну мобільність найбільш активної соціальної групи – молоді. Сьогодні розробка методології інтегрованого вивчення територіальної мобільності стає довгоочікуваною потребою, оскільки розкриває найбільш загальні закономірності та тенденції розвитку територіальної мобільності.

Мета статті – теоретичне обґрунтування поняття «територіальна мобільність» у соціологічному дискурсі. Презентація основного матеріалу. Територіальна мобільність – це практичне вираження явних та прихованих соціально-економічних та соціально-психологічних процесів, характерних для певної громади та її певних сегментів. Тому основні проблеми, які потрібно вирішити, бачимо в наступному: по-перше, необхідно визначити суб'єктів територіальної мобільності та соціальних груп, які активно або потенційно є мобільними; по-друге, необхідно визначити фактори, що створюють соціальну мобільність; по-третє, класифікувати територіальну мобільність за рядом основних ознак; по-четверте, визначити актуальність пізнавального значення категорії «територіальна мобільність» для соціологічної теорії та соціальної практики.

У нашому аналізі ми спираємося на теорію соціальної дії М. Вебера та Т. Парсонса, теорію мобільності Дж. Уррі, соціального поля та соціальних змін П. Штомпки та положення гуманістичного психоаналізу Е. Фромма.

У статті представлені результати прикладних соціологічних досліджень, проведених авторами у 2018 році. Дослідження підтвердило орієнтацію студентської молоді на роботу, навчання та стажування за кордоном. Більшість опитаних орієнтовані на споживання вже встановлених демократичних цінностей, матеріалів та духовні ресурси західного суспільства. Основними цінностями для цієї групи молодих людей були: свобода прийняття рішень, свобода пересування та потреба у творчому самовираженні. Навіть більше, такі риси, як відповідальність, правова дисципліна та самоорганізація, творчість, не вважаються ними необхідними для людини.

Ключові слова: мобільність, соціальна мобільність, територіальна мобільність, міграція.

Постановка проблеми. Територіальна мобільність – одне із знакових явищ сучасного життя людства. Глобалізаційні процеси, наслідком яких є світовий поділ праці, розвиток транспортної та інформаційної інфраструктури, виникнення і розвиток нових форм економічної та

соціальної нерівності сприяють зростанню територіальної мобільності капіталу, людських і виробничих ресурсів у масштабах всієї планети.

Аналіз актуальних досліджень. Враховуючи значущість та багатогранність поняття «мобільність», його дослідження проводилося з позицій філософії, соціології, економіки, психології, демографії, антропології, педагогіки. Соціологи активно дискутували на тему сучасних змін суспільства, оперуючи поняттями «мобільність», «територія», «простір». Однак основним ракурсом дослідження традиційно була соціальна мобільність як зміна індивідом або групою місця, займаного в соціальній структурі, переміщення з одного соціального шару в інший або в межах одного і того ж соціального шару. Основу підходів до вивчення соціальної мобільності заклали К. Маркс, Т. Парсонс і М. Вебер. Творцем її фундаментальної теорії є П. Сорокін. Зокрема, була представлена група понять горизонтальної мобільності, що характеризується рухом індивідуума, але який, з точки зору вченого, не тягне за собою зміни в його соціальному статусі. Наприклад, горизонтальною мобільністю можна вважати зміну місця проживання індивіда. Однак концептуальних досліджень горизонтальної, зокрема територіальної, мобільності в роботах класиків не представлено.

Надалі в рамках економічної соціології розглядався феномен соціально-трудової мобільності різних соціальних верств і вікових когорт населення. Зокрема, цей аспект розглядався в процесі вивчення проблем трудової мобільності в роботах науковців: зарубіжних – З. Баумана, Дж. Бхандарі, Д. Мессі, Ю. Веніге, Е. Йожа, Л. Дьєтваї, Дж. Уррі, Р. Штольберга; російських – І. Василенко, Т. Заславської, В. Мойсенко, В. Іонцева, Мулеева, В. Староверова, Л. Рибаківської та інших. Над цими проблемами працює і багато сучасних вітчизняних науковців: Н. Коваліско, О. Білик, В. Дружиніна, Е. Лібанова та ін.

Дослідження поняття «мобільність» з позицій різних суспільних наук, хоча й виправдано багатомірністю цього поняття, має суттєву ваду: більшість досліджень зосереджені на економічному аналізі цієї категорії, має місце односторонній розгляд проблеми (в економічному, соціальному, психологічному або іншому плані). Сьогодні назріла необхідність вироблення методології комплексного дослідження територіальної мобільності, що дозволяє виявити найбільш загальні закономірності і тенденції її розвитку.

Метою статті є аналіз поняття «територіальної мобільності» в соціологічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Територіальна мобільність є практичним виразом явних та латентних соціально-економічних та соціально-психологічних процесів, характерних для тієї чи іншої спільноти та її окремих сегментів. Тому основні проблеми для вирішення вбачаються у таких діях: по-перше, потрібно провести ідентифікацію суб'єктів територіальної мобільності, визначити соціальні групи, які активно або потенційно мобільні; по-друге, виявити фактори,

що продукують соціальну мобільність, надати їм характеристику; по-третє, типологізувати територіальну мобільність за рядом базових підстав; по-четверте, виявити актуальність когнітивної цінності категорії «територіальна мобільність» для соціологічної теорії та соціальної практики.

У межах нашого аналізу ми спираємося на теорії соціальної дії М. Вебера та Т. Парсонса, теорії мобільності Дж. Уррі, соціального поля та соціальних змін П. Штомпки та положень гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Мобільність розглядається як «деперсоніфікований процес, що характеризується обсягом, інтенсивністю та напрямом найважливіших потоків руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, певними наслідками для суспільства. Мобільна поведінка визначається як індивідуалізований (персоніфікований) варіант мобільності як соціального феномену» [3].

Територіальна мобільність є інваріантом соціальної дії та характеризується усіма особливостями, які переломлюються умовами певного соціуму. Просторову мобільність визначаємо як бажання, готовність і можливість населення до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах. Своєрідність територіальної мобільності полягає в маргінальному стані суб'єктів – особистості або соціальних груп, які знаходяться в маргінальному стані реальних і потенційних переміщень та формують унікальну систему соціальних зв'язків і станів у просторі і часі [2; 6].

До традиційних досліджень міграції як одного з видів територіальної мобільності сьогодні додалися праці Дж. Уррі про туризм, де вперше повною мірою розглядається соціальна категорія «турист», у визначенні якої найбільш очевидна роль руху. Автор наголошує: переміщається не тільки тіло туриста – рухаються поїзди, літаки, фотографії, сувеніри, листівки, навіть більше, у багатьох випадках реальне переміщення передує віртуальним переміщенням (за допомогою журналів про подорожі або Інтернету) і уявним переміщенням (за допомогою передчуття майбутньої подорожі, яке потім можна заново пережити в спогадах). Таким чином, система мобільності, з точки зору Уррі, – це комплекс соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщення можливим, повторюваним, передбачуваним, доступним широкому колу людей і об'єктів. Системи територіальної мобільності включають не тільки власне рухомих людей і об'єкти, але і всілякі ідеї, види зв'язку, нерухомі об'єкти інфраструктури і все, що їх забезпечує і постачає.

Дж. Уррі акцентує свою увагу на аналізі таких типів територіальної мобільності: пересування та міграція в пошуках політичного притулку або місця проживання; подорожі з діловими і професійними цілями; пізнавальні мандрівки студентів; медичні поїздки на курорти, мінеральні води, у лікувальні центри; військова мобільність армій, які згодом можуть використовуватися з цивільними цілями; переїзди після виходу

на пенсію, формування особливого транснаціонального стилю життя людей похилого віку; переміщення і міграція по вузлових точках якоїсь однієї діаспори; рух працівників сфери обслуговування по всьому світу і особливо в глобальних містах; туристичні подорожі з метою відвідування місць і подій, заради задоволення різних почуттів; переміщення в зв'язку з роботою, в тому числі і щоденні поїздки з передмістя до міста. Але концептуалізація критеріїв типологізації, докладний соціологічний аналіз кожного з типів територіальної мобільності тільки починається [7].

Основні групи суб'єктів територіальної мобільності в Україні є не досить дослідженими через брак достовірної статистичної інформації. Так, за останніми даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), кількість українських емігрантів в розвинені країни вже перевищило рівень 90-х років. Для порівняння: якщо в 90-х роках щорічно виїжджало з країни близько 200 тисяч осіб, то починаючи з 2015-го року – понад 300 тисяч. Протягом 2014–2016 років Держстат зафіксував 50 тисяч громадян, які виїхали з України. Тоді як за даними Євростату, тільки в 2015 році кількість українців, які вперше отримали право на тимчасове проживання в ЄС, досягло близько 500 тисяч осіб. Було б наївно припускати, що більшість з них цим не скористалися. Всього ж, за експертними оцінками, в 2015–2017 роках кількість мігрантів зросла приблизно в півтора рази і на цей час становить близько 5 млн осіб [Державна служба статистики України, 2014–2017].

Незважаючи на невизначений, кризовий стан економіки, українці дедалі частіше виїжджають за кордон на відпочинок. Нові правові підстави та формування транспортної інфраструктури (безвіз і прихід локостерів) посилюють цю тенденцію. За даними Держстату, кількість українських туристів, яких обслужили суб'єкти туристичної діяльності протягом 2017 року, склало 2,8 млн осіб. У I півріччі 2018 року, за даними Держприкордонслужби, кількість українців, які виїхали за кордон, зросла на 3,3%, і склала 12,9 млн осіб (у ці показники включені не тільки туристи, але й трудові мігранти, відвідувачі родичів, офіційні особи в короткострокових відрядженнях тощо).

Соціологічні дослідження, проведені авторами в 2018 році в м. Харків, свідчать про активну спрямованість окремих груп громадян на виїзд за кордон. Так, соціологічне дослідження «Абітурієнт – 2018», проведене лабораторією прикладних соціологічних досліджень кафедри соціології і політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (2018. N=450, Вибірка гніздова. Похибка 3,2%), підтвердило спрямованість студентської молоді на оволодіння такою спеціальністю, яка б дозволила успішно працевлаштуватися за кордоном (33%), 37% першокурсників мають за мету поїхати за кордон на навчання, стажування і спробують там залишитися, 22,8% опитаних мають намір поїхати на навчання, стажування, але потім хотіли б повернутися Мотив переїзду – поліпшити рівень життя. І лише 2,4% не планують виїжджати з України.

Основними факторами територіальної мобільності молоді є економічні – низькі зарплати, відсутність робочих місць, зростаючий рівень безробіття серед молоді, нестабільні умови ведення бізнесу, корупція, зростаючі ризики особистої безпеки, а також недовіра до правоохоронної і судової систем.

Але є група факторів, які мають заохочувальний, стимулюючий характер. Сьогодні зростає кількість студентських поїздок, довгострокових стажувань, різних програм, наприклад, Work and Travel, та інших можливостей для виїзду за кордон, яких раніше не було. До речі, тільки в минулому році з України на навчання за кордон виїхало близько 70 тисяч молодих (від 18 до 30 років) українців. Всі вони можуть за бажанням отримати посвідку на проживання.

Сьогодні дослідники відмічають і таку суттєву рису територіальної мобільності, як споживання простору [4; 5]. Подорожі, туризм або навчання в іншій країні тією чи іншою мірою є такими ж об'єктами сучасного споживацтва в сфері дозвілля, як автомобіль, телевізор і секс. І хоча ми звикли вважати таке проведення часу за активну форму дозвілля, правильніше було б називати його пасивною формою. Сучасні споживачі можуть визначити себе за допомогою такої формули: я – це те, чим я володію і що я споживаю. Споживання простору має риси, що є характерними для матеріального споживання: масове виробництво різних видів простору (передусім туристичних локацій) дозволяє втягнути в активне споживання простору вже не тільки найбагатші класи суспільства, а й абсолютну більшість населення, хоча дуже різного ступеня забезпеченості. Індивідуальне споживання простору значної частини населення виходить за рамки, які диктуються природними потребами. Для певної частини населення (частини мігрантів) споживання простору поєднує в собі спосіб боротьби за фізичне виживання з інструментом конструювання соціальної ідентичності, соціокультурної інтеграції в суспільство. А для іншої частини населення, що має тенденцію до збільшення, споживання простору виконує розвинені демонстраційні функції позначення і затвердження статусних позицій, а також символічні функції, пов'язані з маніпулюванням знаками. Якщо для суспільства споживання характерним є шопінг, то для суспільства мобільності подорожі стають широко поширеною формою дозвілля, формуються модні напрями територіальної мобільності, популярні способи пересування тощо. В результаті все більш явно змінюється культура спілкування. Останнє перетворюється на об'єкт споживання, що купується, як, наприклад, право посидіти в затишному місці за чашкою кави або обідом і поспілкуватися. В результаті особисті відносини все більше опосередковуються ринком. Все більшої популярності набувають етнічні та тематичні заклади, які створюють можливість феномена, який можна назвати «кулінарною подорожжю». Вся реклама спрямовується на просування вже сформованих великих туристичних, логістичних агенцій, що є монополістами на ринку просторового

пересування. Мобільність все більше стає однією з визначальних цінностей сучасного суспільства. Виглядати молодим, мобільним стає «модним», особливо серед еліти та молоді.

Соціологічне дослідження, проведене авторами серед городян м. Харкова (2018, N = 780. Вибірка випадкова, стратифікована. Похибка 4,7%), підтвердило високу цінність територіальної мобільності. Можливість швидкої територіальної мобільності в межах міста для 84% респондентів була визначальною під час вибору місця проживання поряд з такими вимогами, як житлова площа і поверховість житла. Респондентами підкреслюється важливість як реальної, так і потенційної територіальної мобільності. Для молоді та для людей середнього віку територіальна мобільність є визначальною під час вибору місця навчання і роботи. Навіть респонденти похилого віку деяких районів міста відзначили, що відчують себе мобільними, активними, залученими в життя міста і за бажання можуть відвідувати культурні заходи, що проводяться в центрі міста, спілкуватися з рідними та друзями, тому що мешкають поблизу транспортних артерій міста. Для них потенційна територіальна мобільність є і ознакою високого соціального статусу. І це не дивно, бо розвиток великих міст пов'язаний з об'єктивною потребою концентрації та інтеграції різних форм виробничої та інтелектуальної діяльності, інтенсифікацією наукової і культурної комунікації, що суттєво впливають на індивідуальні стратегії мобільності городян.

За результатами здійснених нами теоретичних та емпіричних досліджень територіальної мобільної поведінки був здійснений її типологічний аналіз, зокрема виокремлено такі її типи:

1. Реально активний тип. Притаманний респондентам, що мають бажання, готовність до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах та мають для цього можливості. Для респондентів цього типу характерним є наявність досвіду перебування за кордоном у недавньому минулому (туризм, навчання, робота, стажування), планування наступних переміщень.

2. Потенційно активний тип. Притаманний респондентам, що мають бажання до зміни місця перебування, їх готовність до цього визначається вивченням іноземних мов, підготовкою належних документів тощо.

3. Невизначені. Респонденти не визначились у власних бажаннях щодо зміни місця перебування. Вони не були за кордоном і не планують зміни в своєму територіальному розташуванні.

4. Пасивний тип. Притаманний тим, хто тією чи іншою мірою задоволений місцем проживання та відпочинку, роботою, рівнем життя, тому не збирається нічого змінювати.

5. Вимушено активний тип. Притаманний тим, для кого територіальна мобільність є вимушеним кроком, хто змінив свій життєвий уклад під впливом певних обставин.

Аналізуючи дані проведених досліджень, можна констатувати: більшість респондентів належать до четвертого, пасивного (34%), та третього (27%) типів мобільної поведінки. Здійснений нами типологічний аналіз мобільної поведінки харків'ян дає підстави говорити про досить високий відсоток фактично стабільного населення. Але невідзначеними залишається характер та структура територіальної мобільності респондентів, які належать до реально, вимушено і потенційно активних типів і разом обіймають 38%. Потребує подальшого аналізу і дослідження еміграції працездатного населення, визначення об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на трудову міграцію всіх вікових груп та молоді зокрема.

Характеризуючи територіальну мобільність як споживання простору, треба підкреслити: результати дослідження підтвердили ще одну гіпотезу щодо ієрархії цінностей молоді, що подорожує або планує пересування за кордон. Респонденти – представники молодого покоління – споживають не тільки матеріальні та культурні цінності країн, а і цінності демократичного суспільства, акцентують свою увагу на наявності гарантованого захисту прав і свобод людини, високому рівні свободи особистості західних країн. Основними цінностями для цієї групи молоді виявилися такі: свобода прийняття рішень, свобода пересування та необхідність творчого самовираження. Але такі риси, як відповідальність, правова дисципліна та самоорганізація, творчість, не розглядаються ними як необхідні для особистості. 76% респондентів вірять, що членство в ЄС принесе Україні економічне процвітання, забезпечить більш високий рівень життя і поліпшить умови для працевлаштування.

Висновки. Можна зробити висновок, що концептуалізація в соціологічному дискурсі категорії «територіальна мобільність» потребує подальшого системного аналізу. Це має актуальність як для теоретичного аналізу, так і для вироблення практичних рекомендацій для управління процесами територіального переміщення громадян України. Сьогодні концептуалізація поняття територіальної мобільності відбувається шляхом взаємозв'язку його з більш широкими теоріями соціальних змін, а також з урахуванням досліджень цілого ряду соціальних наукових дисциплін. Причому соціальні трансформації виступають як центральні категорії, що полегшує розуміння складності, взаємозв'язку і багаторівневості територіальної мобільності в контексті швидких глобальних змін.

Список використаної літератури

1. Державна служба статистики України. Міграційний рух населення. Україна. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. Москва, 1999.
3. Коваліско Н.В. Типи мобільної поведінки у контексті регіонального ринку праці. Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали першої Всеукраїнської

соц. конференції / Соц. асоціація України, Ін-т соціології України. Київ, 2007. С. 269–273.

4. Мэсси Д. Синтетическая теория международной миграции. Мир в зеркале международной миграции: научная серия: Международная миграция населения / Гл. ред. В.А. Ионцев. Вып.10. Москва, 2002

5. Фромм, Эрих Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? / Пер. с англ. Киев : Ника-Центр, 1998. 400 с.

6. Юдина Т.Н. Социология миграции : учебное пособие для вузов. Москва : Академический Проект, 2006. 272 с.

7. Urry J. (2006). The new mobilities paradigm. Environment and Planning A, 38, 207–226.

Григорьева С. В., Шепеленко И. П. Территориальная мобильность: методологические предпосылки социологического исследования

Рассматриваются теоретические основы и методологические предпосылки исследования территориальной мобильности. Обосновывается специфика социологического подхода к исследованию типов мобильного поведения, субъектов территориальной мобильности, анализируются факторы, влияющие на территориальную мобильность наиболее активной социальной группы – молодежи. Сегодня разработка методологии интегрированного изучения территориальной мобильности становится необходимостью, поскольку раскрывает наиболее общие закономерности и тенденции развития территориальной мобильности.

Целью статьи является теоретическое обоснование понятия «территориальная мобильность» в социологическом дискурсе. Презентация основного материала. Территориальная мобильность – это практическое выражение явных и скрытых социально-экономических и социально-психологических процессов, характерных для конкретного сообщества и его определенных сегментов. Поэтому основные проблемы, которые необходимо решить, видятся в следующих действиях: во-первых, необходимо определить субъектов территориальной мобильности и социальных групп, которые являются активными или потенциально мобильными; во-вторых, необходимо выявить факторы, способствующие социальной мобильности; в-третьих, классифицировать территориальную мобильность по ряду основных причин, в-четвертых, выявить актуальность познавательной ценности категории «территориальная мобильность» для социологической теории и социальной практики.

В нашем анализе мы опираемся на теорию социального действия М. Вебера и Т. Парсонса, теорию мобильности Дж. Урри, социальное поле и социальные изменения П. Штомпки и положения гуманистического психоанализа Э. Фромма.

В статье представлены результаты прикладного социологического исследования, проведенного авторами в 2018 году. Исследование подтвердило ориентацию студенческой молодежи на работу, учебу и стажировку за рубежом, большинство респондентов ориентированы на потребление уже установленных демократических ценностей, материалов и духовные ресурсы западного общества. Основными ценностями для этой группы молодых людей были: свобода принятия решений, свобода передвижения и необходимость творческого самовыражения. Более того, такие особенности, как

ответственность, правовая дисциплина и самоорганизация, креативность, не рассматриваются ими как необходимые человеку.

Ключевые слова: мобильность, социальная мобильность, территориальная мобильность, миграция.

Ggrygoryeva S., Shepelenko I. Territorial mobility: methodological background of sociological research

The theoretical foundations and methodological background of the study of territorial mobility are considered. The specificity of the sociological approach to the study of types of mobile behavior and the subjects of territorial mobility are justified, the factors affecting the territorial mobility of the most active social group, youth, are analyzed. Nowadays, development of a methodology for the integrated study of territorial mobility becomes a long-felt need as it will reveal the most general patterns and tendencies of territorial mobility development.

The purpose of the article is the theoretical justification of the concept “territorial mobility” in sociological discourse. Presentation of the main material. Territorial mobility is a practical expression of explicit and latent socio-economic and socio-psychological processes that are typical for a particular community and its certain segments. Therefore, the main problems to solve are seen in the following. Firstly, it is necessary to identify the subjects of territorial mobility and social groups that are actively or potentially mobile. Secondly, it is necessary to identify the factors that produce social mobility and define them. Thirdly, to classify territorial mobility on a number of basic grounds. Lastly, to identify the relevance of the cognitive value of the category “territorial mobility” for sociological theory and social practice.

In our analysis, we rely on the theory of social action by M. Weber and T. Parsons, J. Urry’s theory of mobility, the social field and social change by P. Szotompa and the provisions of humanistic psychoanalysis E. Fromm.

The article presents the results of applied sociological research conducted by the authors in 2018. The research confirmed the orientation of the student youth towards work, study and internship abroad, the majority of respondents are focused on the consumption of already established democratic values, material and spiritual resources of the western society. The main values for this group of young people were: freedom of decision-making, freedom of movement and the need for creative self-expression. Moreover, such features as responsibility, legal discipline and self-organization, creativity are not considered by them as necessary for a person.

Key words: mobility, social mobility, territorial mobility, migration.